

ARAŞTIRMA MAKALESİ | RESEARCH ARTICLE

(Bu makalenin intihal içermediği benzerlik tarama programlarıyla teyit edilmiştir. / The similarity that this article does not contain plagiarism, has been confirmed by plagiarism checker programs.)

Doi: 10.51605/mesned.898526

Gönderim Tarihi: 17.03.2021 | Kabul Tarihi: 24.12.2021

Eşref Ali et-Tehânevî'nin "Risâletü'l-katâif mine'l-letâif" Adlı Risâlesi Bağlamında Letâife Dair Görüşleri

-Eşref Ali et-Tehânevî's Views on Latitude in the Context of His Risâletü'l-katâif mine'l-letâif-

Ömer Tay*

Atf/Citation: Tay, Ömer. "Eşref Ali et-Tehânevî'nin "Risâletü'l-katâif mine'l-letâif" Adlı Risâlesi Bağlamında Letâife Dair Görüşleri / Eşref Ali et-Tehânevî's Views on Latitude in the Context of His Risâletü'l-katâif mine'l-letâif". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi / The Journal of Mesned of Theological Studies*, (Güz 2021-2): 357-382.

Öz:

İslâm'ın Hindistan'a girmesinden sonra günümüze kadar birçok âlim ve sûfi yetişmiş ve kendilerinden sonraki nesillere bilgi ve tecrübelerini aktararak İslâm düşüncesinin gelişmesine yardımcı olmuşlardır. Nitekim Hindistan'ın manevi mimarlarından biri olan Eşref Ali et-Tehânevî yaşadığı dönemde ve coğrafyada Müslüman toplumun kültür mirasına katkı sağlamış önemli bir şahsiyettir. Çiştîyye tarikatının Sâburiyye kolundan icazet sahibi bir müşid olan Tehânevî, yaşamış olduğu miladî 20. asır Hindistan tasavvufunun bünyesine bulaşmış virüsleri, bid'at ve hurafeleri temizleme ve aynı zamanda sahih bir tasavvuf anlayışının hangi temellere oturması gerektiğini beyan etmeye çalışmıştır. İslâmî ilimlere vakıf bir âlim ve aynı zamanda bir sûfi olan Tehânevî, tasavvufun doğru anlaşılıp uygulanabilmesi için 2000'den fazla esas belirlemiş ve böylece hem tasavvufa uzak duran fukahâyâ hem de şeriattan uzaklaşıp bid'at ve hurafelere dalan sözde bazı tarikat ehline doğru davranışı göstermeye çalışmış ve bunda büyük oranda muvaffak olmuştur. Bu uğurda verdiği hizmet ve gösterdiği gayretleri sebebiyle daha sonraları Hakîmü'l-ümme (ümmetin doktoru) lakabıyla anılmıştır. 20. yüzyılda Hind alt kıtasında Müslümanların uyanması, sünnetin ihyası ve tasavvufun savunucusu olarak bilinen Tehânevî, İslâmî ilimlerin her alanında eser kaleme almış, risalelerle birlikte 800'e yakın hayret verici büyük bir kütüphane bırakmıştır. Onun çağdaşı olan ve ondan sonra yaşayan Zahid Kevserî, Abdulfettah Ebu Ğudde ve Ebu'l-Hasan Ali en-Nedvî gibi âlimler Tehânevî'den övgüyle bahsetmişlerdir. Bu çalışmanın temel amacı, Hindistan tasavvufunda etkin rol oynayan Eşref Ali et-Tehânevî'nin, *Risâletü'l-Katâif Minel-Latâif* adlı risâlesi bağlamında letâife dair görüşlerini analiz etmektir. Tehânevî'nin *Risâletü'l-ketâif minel-letâif* adlı risâlesi tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf gibi konuları içeren *Bevâdirü'n-nevâdir* adlı eserinin içerisinde yer almaktadır. Tehânevî, araştırmamız konusu olan risâlesinde sûflerin görüşlerini kelim ve felsefe gibi farklı alanlardaki bilim dalları ile mukayese ederek izah etmeye çalışmıştır. Söz konusu ilim dallarına

* Arş. Gör. Dr., Bingöl Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, o.tay21@hotmail.com, Orcid: 0000-0002-1692-9143.

karşı aklı ve nakli deliller getirerek sûflerden yana fikir beyan etmiştir. Tehânevî, tabip ve mütekellimînin, insanın bütün cüzlerinin maddeden mürekkep olduğunu söylerken sûfî ve hükemânın ise bütün cüzlerinin maddi olmadığı fikrini savunduklarını belirtmiştir. Ayrıca hükemâ, sadece nefs-i nâtikanın maddi olmadığını savunurken sûflerin ise, maddi olmayan cüzlerin müteaddit olduğunu ve maddi olmayanların hem zât hem de zaman açısından hâdis olduklarını savunarak hükemâdan ayrıldıklarını ifade etmiştir. Bazı sûflerin "letâif arşın üzerindedir" sözüne değinen Tehânevî, onların bu sözünün salt istilâhî bir tabir olduğuna dikkat çekmiştir. Zira onların, "favke'l-arş" ile bütün mekânların üstünde, yani mekândan hariç demek istediklerini belirtmiştir. Nitekim sûflerin, arş'ın gayri mütahayyiz ve gayri mütemekkin olduğunu savunmaları bunu gösterdiğini çünkü "favk" sözcüğüyle mekânların haricinde demek istediklerini yoksa bilinen anlamıyla istikrar veya yer edinmek anlamında ele almadıklarını ifade etmiştir. Tehânevî, mütekellimînin letaifin yokluğuna dair getirdikleri delillerin zayıf olduğunu zira bunun aklı delillerle mümteni olduğu ortaya çıkmayana kadar letaifin mümteni olduğu anlamına gelmediğini ve sûflerin letaiften asıl maksatlarının mahiyetlerin hakikati değil, letaifin ef'âli olduğunu yani hangi fiilin kişiyi Allah'a yaklaştırdığını hangisinin ise O'ndan uzaklaştırdığını açıklamaya çalıştıklarını beyan etmiştir. Tehânevî, letaifin ceset ile farklı makamlarda irtibatları bulunduğunu ayrıca letaifin bedende kendine has yerleri olduğunu belirtmiştir. Ayrıca sâlikin bu letaif ile zikretmeye başlamasıyla birlikte bazı renklerin ortaya çıktığını ifade etmiştir. Letâif-i hamseyi ele alan Tehânevî, sûflerin maddi olduğu halde nefsi letaife katmaları, tağlibi yoldan olduğunu yoksa hakikatte nefsin maddi olduğunu belirtmiştir. Tehânevî, risâlesinde letaifin genel bir değerlendirmesini yaptıktan sonra ef'âl-i letaifi ele almıştır. Birinci sırada nefsi ele alarak emmâre, levvâme ve mutmainne şeklinde nefsin üç kategorisine değinen Tehânevî, nefs-i mutmainnenin hayır işlerinde hiç mukâvemet göstermediğini, ancak insanın derecesi ne kadar yükselse de nefs-i mutmainnede de vesvese ve havâtırın devam edeceğini söylemiştir. Ancak nefs-i mutmainne her ne kadar vesvese ve havâtır ile mukâvemet gösterse de sâlikin bir işaret ile bu mukâvemetinden vazgeçeceğini ve sanki bunlar hiç olmamış gibi sakinleşeceğini ifade etmiştir. Tehânevî, letaif-i hamsenin fiillerinden maksadın tasavvur etmek olduğunu bu yüzden tasavvurun farklı dereceleri bulunduğunu söylemiş, tasavvurun anlaşılması ve zihne daha kolay gelsin diye temsil yoluyla beş derecesini izah etmeye çalışmıştır. Tehânevî'ye göre her ne kadar çam kozalağı şeklinde olan kalp başka, latife olan kalp başka bir şey olsa da neticede birbirleriyle irtibatlıdır. Zira çam kozalağı şeklinde olan kalbin latif olan kalbin âsâr ve envârından feyiz aldığını belirtmiştir. Bunun yanı sıra kalbin dışında kalan diğer dört letaifin de ceset ile farklı makamlarda irtibatlı olduğunu söylemiştir. Letâifin yerleri konusuna değinen Tehânevî, nefsin yeri göbeğin altı, kalbin yeri sol göğsün iki parmak altında çam kozalağı şeklinde bulunan et parçasını mahal edinen yerde, rûhun yeri kalbin tam simetriği olan sağ göğsün iki parmak altında, sırrın yeri göğsün ortası, hafnin yeri iki kaşın arası ve ahfânın yeri ise ümmü'd-dimağdır. Bir de sâlik bu letaif ile zikretmeye başladığında kendine hass bazı renklerin ortaya çıktığını ifade eden Tehânevî, nefsin rengi sarı, kalbin kırmızı, rûhun beyaz, sırrın yeşil, hafnin mavi ve ahfânın siyah olup göz bebeği şeklinde olduğunu belirtmiştir. Sonuç olarak Tehânevî, diğer İslâmî ilimlere hâkim olmakla birlikte ilmi yaşamında sûflerin metodunu benimsemiştir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Kelâm, Felsefe, Tehânevî, Letâif.

Abstract:

Many scholars and Sufis have emerged since the arrival of Islam in India and have contributed to the growth of Islamic philosophy by passing on their knowledge and experience to future generations. One of India's spiritual architects, Eşref Ali et-Tehânevî, is a prominent figure who contributed to the Muslim community's cultural heritage in his time and geography. Tehânevî, who was a certified master from the Sabiriyya branch of the Chishtiyya sect, tried to clear the viruses, innovations and superstitions that had infected the 20th century Indian Sufism in which he lived, and at the same time, tried to explain on what foundations a sound understanding of Sufism should be based. Tehânevî, a scholar who is well-versed in Islamic sciences and also a Sufi, has determined more than 2000 principles for the correct understanding and application of Sufism, and thus, towards both the fuqaha who stay away from Sufism and the so-called people of the tariqa who turn away from the shari'ah and dive into innovations and superstitions. He tried to show the behavior and was largely successful in this. Due to his service and efforts for this cause, he was later known as Hakîmü'l-ümme (doctor of the Ummah). Tehânevî, known as the awakening of Muslims

in the Indian subcontinent in the 20th century, the revival of sunnah and the defender of Sufism, wrote works in all fields of Islamic sciences and left an astonishing large library of nearly 800 with treatises. Scholars such as Zahid Kevseri, Abdulfettah Ebu Ğudde and Ebu'l-Hasan Ali en-Nedvi, who were his contemporary and lived after him, spoke highly of Tehânevî. The main purpose of this study is to analyze the views of Eşref Ali et-Tehânevî, who played an active role in Indian mysticism, on lataîf in the context of his treatise called *Risâletü'l-Katâif Minel-Latâif*. Tehânevî's treatise named *Risâletü'l-ketâif minel-letâif* is included in the work called *Bevâdirü'n-nevâdir*, which includes topics such as tafsir, hadith, fiqh and mysticism. In his treatise, which is the subject of our research, Tehânevî tried to explain the views of the Sufis by comparing them with the branches of science in different fields such as theology and philosophy. He expressed his opinion in favor of the Sufis by bringing mental and narrative evidence against the aforementioned branches of science. Tehânevî stated that the physician and mutakallimîn said that all the parts of the human being are composed of matter, while the Sufis and the rulers defended the idea that all the parts of the human being are not material. In addition, while the hakema argued that only the soul is not material, he stated that the Sufis differed from the authority by arguing that the immaterial parts are numerous and the non-material ones are hadiths in terms of both personality and time. Referring to the saying of some Sufis that "letâif is above the Throne", Tehânevî drew attention to the fact that this word of theirs is merely a terminology. Because, he stated that they mean "favke'l-arsh" above all places, that is, outside the place. As a matter of fact, he stated that the Sufis' assertion that the Throne is unintelligible and inconsistent shows this because they mean outside the places with the word "fawk", otherwise they do not take it in the usual sense of stability or gaining a place. Tehânevî states that the evidences brought by the mutakallimî for the absence of lataif are weak because it does not mean that the lataif is prosperous until it is revealed that he is a believer with rational evidence, and that the main purpose of the sufis is not the truth of the essences, but the best of the lataif, that is, which action brings a person closer to Allah. He stated that they were trying to explain that he was getting away from him. Tehânevî stated that the lataif has connections with the corpse in different positions, and that the lataif has specific places in the body. He also stated that some colors appeared when the sâlik started to chant with this letâif. Tehânevî, who dealt with letâif-i hamse, stated that the sufis add the soul to the nafs even though it is material, it is in the way of tağlibi, otherwise the soul is material in reality. After making a general evaluation of letâif in his treatise, Tehânevî dealt with e'âl-i letâif. Tehânevî, who mentioned the three categories of the soul as ammâre, levvâme and mutmainna by taking the soul in the first place, said that the nafs-i mutmainna does not show any strength in good works, but delusions and moods will continue in the nafs, no matter how high the degree of human being increases. However, he stated that although his nafs-i-mutmainne was resistant to delusions and delusions, with a sign of the devotee, he would give up this strength and would calm down as if they had never happened. Tehânevî said that the purpose of the acts of letâif-i hamsa is to imagine, so there are different degrees of mysticism, and he tried to explain the five degrees of tasawwuf through representation so that it is easier to understand and to the mind. According to Tehânevî, although the heart in the shape of a pinecone is one thing and the heart in latifa is something else, they are ultimately related to each other. Because, he stated that the heart, which is in the shape of a pine cone, receives inspiration from the âsar and envâr of the gentle heart. In addition to this, he said that the other four letâifs outside the heart were also related to the corpse in different authorities. Touching on the subject of letâif's places, Tehânevî says that the place of the soul is under the navel, the place of the heart is two fingers under the left chest, the place of the flesh is in the form of a pine cone, the place of the soul is two fingers under the right chest, which is fully symmetrical of the heart, the place of the secret is in the middle of the chest, the place of the hafî is between the two eyebrows. and the place of ahfâ is ummu'd-dimag. Tehânevî, who also stated that when the devotee started to chant with this letâif, some unique colors emerged, the color of the soul was yellow, the heart was red, the soul was white, the secret was green, the hafî was blue, and the ahfâ was black and had the shape of a pupil. As a result, Tehânevî, while dominating other Islamic sciences, adopted the method of Sufis in his scientific life.

Keywords: Sufism, Kalam, Philosophy, Tehânevî, Lataif.

1. GİRİŞ

Maddî vücudumuzun hayatiyetini devam ettirmesi için kalp, beyin, karaciğer, akciğer gibi birtakım organların sıhhatli çalışması ne kadar lüzumlu ise; manevi dünyamızın uyanması ve hassasiyet kazanması için de birtakım manevi merkezlerin sıhhatli çalışması o kadar önemlidir. Sufiler, zikrin kalpte daimî bir idrak hâlinde yaşanabilmesi ve insanın âdeta zikrin içinde kaybolup asıl mezkûr olan Cenâb-ı Hak'ta fâni olması için, Tasavvuf tarihi boyunca muhtelif usul ve metotlar belirlemişlerdir. Bu metotlardan biri de insan vücudunun muhtelif bölgelerinde bazı latîfeler (rûhânî merkezler) belirlemek suretiyle zikr-i küllîye erişme yoludur.

Sözlükte; ince, yumuşak şey, şaka anlamlarına gelen latîfe kelimesi¹ tasavvuf terimi olarak; son derece ince bir mana ifade eden, kelimelerle açıkça anlatılmayan, işaret yoluyla ehline söylenebilen, tadılarak ve yaşanarak öğrenilen bilgiler anlamında kullanılmıştır.² İnsandaki rûhânî latîfeler, insanı insan yapan ve eşref-i mahlûkat olmasını sağlayan ilâhî cevherlerdir. Sûfîler, her insanda yaratılış itibarıyla mevcut olan bu ilâhî letâifin fonksiyonlarını icra edebilmesi için *seyr u sülûk* adını verdikleri manevi bir eğitimin şart olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre bu eğitimi almayan bir insan, nefis-i hayvânînin esareti altına girer, manevi olarak bir ilerleme kaydedemez.³

Latîfelerin bazı peygamberlerin vâsıl olduğu manevi hakikatlere işaret ettiği, kulun bu bölgelere içsel olarak yönelerek zikir çekmesi hâlinde o peygamberlerin karakterinden, ulaştıkları hakikatlerden hissedar olacakları düşünülmüştür. Ayrıca letâifin kozmik renklerinin mevcut olduğu, kişinin çektiği zikirde Allah'a olan teslimiyetine göre bu kozmik renklerin ve manevi lütufların bünyesini kapladığı ve peygamberlerin ulaştığı manevi hakikatlere kabiliyet kazandığı aktarılmıştır.⁴ Bunun yanı sıra sûfîler, emir ve *halk* âlemi ayrımını "*halk ve emir ona aittir*" (el-A'râf 7/54) ayetinden ilham alarak, kâinatın iki veçhesine işaret ettiğini belirtmişlerdir. Emir âleminin, Hak tarafından bir sebebe

¹ Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât* (Beyrût: Daru'l Kütübü'l-İlmiyye, 1983), latife mad.

² Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayınları, 2004), 475.

³ Osman Türer, "Latife" (İstanbul: DİA, 2003), 27/110; Mahmut Dunay, *Manevi Eğitim Yöntemi Olarak Letâif-i Hamse* (Bayburt: Bayburt, Yüksek Lisans, 2019), 44.

⁴ İsa Çelik, "Tasavvuf Terminolojisinde Letâif-i Ruhaniyye", *Marife* 2 (2009), 84; Aysun Özveren, "Tasavvuf ve Hint Mistisizminde Letâif ve Çakralar" (Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2019), 90.

bağlı olmayarak var edilen şeyler olup melekût âlemi yerine kullanıldığını; halk âleminin ise, bir sebebe bağlı olarak var olan şeyler olup şehâdet âlemi yerine kullanıldığını beyan etmişlerdir. Emir âleminden olanlar kalp, rûh, sır, *hafî* ve *ahfâdan* meydana gelirken; halk âleminden olanlar toprak, su, hava, ateş ve nefisten ibarettir. Bunlardan ilkinde “havâss-ı hamse-i bâtına”, ikincisine ise, “havâss-ı hamse-i zâhire” denilmiştir.⁵

Sistematik olarak ilk defa kalp, rûh, sır gibi latîfelerden bahseden *Kitabu'l-Muhabbet* sahibi Amr b. Osman el-Mekkî'dir (öl. 291/904). Hakîm Tirmizî (öl. 320/932) *Beyânü'l-fark beyne's-sadr ve'l-kalb ve'l-fuâd ve'l-lüb* adlı eserinde rûhun farklı boyutlarını ve bunların özelliklerini ana hatlarıyla ele almıştır. Gazzâlî (öl. 505/1111) ise kalp, rûh ve nefis latîfelerinden bahsetmekte olup, sır, hafî ve ahfâyı zikretmemiştir.⁶ Letâif kavramını sistematik olarak inceleyen bir diğer isim de Müceddîyye kurucusu İmam-ı Rabbânî'dir (öl. 1034/1624).⁷ Sirhindî'nin halifelerinden Mîr Muhammed Numan (öl.1060/1650), şeyhinin sistemine ek olarak her latîfe için insan vücûdunda ayrı bir bölge belirlemiştir. Böylece bu bölgelere yoğunlaşarak zikir yapma geleneği Müceddîyye'de tasavvufî eğitimin ilk adımı olarak önemli bir unsur teşkil etmiştir.⁸

2. EŞREF ALİ ET-TEHÂNEVÎ'NİN HAYATI

Eşref Ali et-Tehânevî, milâdî 1863 senesinde Hindistan'ın kuzeyine düşen Tehâne kasabasında doğmuştur.⁹ İslâmî ilimlerin birçok alanında kıymetli eserler kaleme aldığından “Hekîmü'l-ümme” (ümmetin doktoru) lakabı ile anıl-

⁵ Çelik, “Tasavvuf Terminolojisinde Letâif-i Ruhaniyye”, 84.

⁶ Çelik, “Tasavvuf Terminolojisinde Letâif-i Ruhaniyye”, 86.

⁷ Ahmed b. Abdülahad el-Fârûkî es-Serhendî İmam-ı Rabbânî, *el-Mektûbât* (İstanbul: Yenişafak, 2006), 435, (Mektup: 260).

⁸ Çelik, “Tasavvuf Terminolojisinde Letâif-i Ruhaniyye”, 87.

⁹ Eşref Ali Tehânevî, *el-İslâmu ve'l-Aklâniyye*, çev. Halil Nûr Alem (Hindistan: Dârülulûm-i Diyûbend, 2011), 21; Eşref Ali Tehânevî, *Dünyada ve Ahirette Amellerin Karşılığı*, çev. Hayri Demirci (İstanbul: Seha Neşriyat, 1989), 7; Azîz el-Hasen el-Meczûb, *Eşrefü's-Sevânih* (Mül-tan: İdâre-i Te'lifât-i Eşrefiyye, 1985), 45; Zafer Ahmed Osmanî, *İ'lâu's-Sünen* (Kerâteşi: İdâretü'l Kur'ân ve-l Ulûmü-l İslâmiyye, 1922), 11; en-Nedvî, *Kur'ân ve Sünnetin Işığında Tasavvuf ve Hayat*, 27; Rahmetullah en-Nedvî, *Eşref Ali Tahânevî, Hekîmü'l-Ümme ve Şeyhu Meşâyihî'l-Asri fi'l-Hind* (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2006), 23; Dîn Muhammed Şahnevâzî, *Ter-cüme-u Talik-i Cild-i Yekem Kilid-i Mesnevî* (Tahran: Dânişgâh-i Peyâmnûr, Yüksek Lisans, 2019), 30; Odil Khamidov, *Eşref Ali Tehânevî'nin Hayatı, Hadis İlmindeki Eserleri ve Görüşleri* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019), 23.

mıştır.¹⁰ Tehânevî, dindar ve ilmî bir çevrede yetişmiştir. Çok erken yaşlarda annesi vefat etmiş, sevgiyi ve şefkati babasından görmüştür.¹¹ İlk eğitimine kendi köyünde başlayan Tehânevî, Hüseyin Ali adındaki zâtın yanında Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiştir. Daha sonra zâhirî ilimlere farklı âlimlerin yanında devam etmiştir.¹² Tehânevî, kendi köyünde aldığı eğitimden sonra 1878 yılında eğitimini tamamlamak üzere Diyûbend Medresesi'ne¹³ kayıt yaptırmıştır. Beş yıl gibi kısa bir zaman diliminde zâhirî ilimlerde eğitimini tamamlayıp on dokuz yaşında¹⁴ 1893 senesinin başında Mahmut Hasan Diyûbendî'den (öl. 1268/1851) icazet almıştır.¹⁵

Tehânevî, zâhirî ilimlerde icazet aldıktan sonra on dokuz yaşında bir hac mevsiminde dönemin büyük meşâyihlerinden ve aynı zamanda hemşerisi olan Şeyh İmdâdullah Tehânevî (öl. 1899)'ye intisap etmiştir.¹⁶ O dönemde Medine'de sürgünde olan mürdidinin bir müddet hizmetinde bulunmuştur. On yıl sonra tekrar hac etmek nasip olmuş ve bu sefer altı aya yakın bir süre şeyhinin yanında kalıp seyr u sülûkünü tamamlamıştır. Daha sonra şeyhinin işaretleriyle Hindistan'a dönüp Kânpûr¹⁷ Medresesi'nde irşâd faaliyetlerine başlamış ve beş yıl hizmet ettikten sonra 1898 yılında memleketi Tehâne'ye dönmüştür. Burada daha önce şeyhinin kurduğu İmdâdiyye Hânkâhı'nda¹⁸ şeyhinin tavsiyesiyle

¹⁰ Muhammed İklim Rıza, *Eşref Ali et-Tehânevî ve Cuhûduhu fi't- Tarâbüti Beyne'l- Hadisi ve't- Tasavvufi Hilâle Kitabihî Hakikatu't- Tarikati mine's-Sünneti'l-'Anikah* (Malezya: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans, 2011), 12.

¹¹ el-Meczûb, *Eşrefü's-Sevânih*, 49; Reyhânâ Ziya Sıdîkî, *Mevlânâ eşref ali et-tehânevî kî tefsir beyânü'l-kur'ân kâ üsûl* (Aligarh: Aligarh Üniversitesi, Doktora, 1982), 24.

¹² el-Meczûb, *Eşrefü's-Sevânih*, 56; Ğulâm Muhammed, *Hayât-i Eşref* (Karâçi: Mektebetü Tehânevî, 1963), 26; Sıdîkî, *Mevlânâ eşref ali et-tehânevî kî tefsir beyânü'l-kur'ân kâ üsûl*, 27; Rahmetullah en-Nedvî, *Eşref Alî Tahânevî, Hekîmü'l-Ümme ve Şeyhu Meşâyihî'l-Asri fi'l-Hind*, 27; İklim Rıza, *Eşref Ali et-Tehânevî ve Cuhûduhu fi't- Tarâbüti Beyne'l- Hadisi ve't- Tasavvufi Hilâle Kitabihî Hakikatu't- Tarikati mine's-Sünneti'l-'Anikah*, 29; Ebü'l-Hasan Azamî, *Hazret-i Tehânevî kî Pesendîde Vâkiât* (Lahor: Urdûbâzâr, 1989), 21.

¹³ Azmi Özcan, "Dâru'l-ulûm" (İstanbul: Diyanet İslâm Ansiklopedisi, 1993), 8/553-555.

¹⁴ Ğulâm Muhammed, *Hayât-i Eşref*, 28; Rahmetullah en-Nedvî, *Eşref Alî Tahânevî, Hekîmü'l-Ümme ve Şeyhu Meşâyihî'l-Asri fi'l-Hind*, 30.

¹⁵ Şahnevâzî, *Tercüme-u Talik-i Cild-i Yekem Kilid-i Mesnevî*, 31.

¹⁶ Rahmetullah en-Nedvî, *Eşref Alî Tahânevî, Hekîmü'l-Ümme ve Şeyhu Meşâyihî'l-Asri fi'l-Hind*, 69.

¹⁷ Kânfür şehri, başkent Leknev'den 80 kilometre uzaklıkta olan bir sanayi kentidir. Rahmetullah en-Nedvî, *Eşref Alî Tahânevî, Hekîmü'l-Ümme ve Şeyhu Meşâyihî'l-Asri fi'l-Hind*, 73.

¹⁸ Ğulâm Muhammed, *Hayât-i Eşref*, 121.

vefatına kadar irşâd faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁹ Tehânevî, Çiştîyye tarîkatının²⁰ Sâbiriyye koluna mensuptur.²¹

Tasavvufu yaşadığı çağın şartlarına göre yorumlayan Tehânevî, Kur'ân ve sünnetteki delillere dayanarak iki bin mesele istihraç etmiştir. “Düşünce ve tetkiklerimi derinleştirseydim bir o kadar daha mesele çıkarırdım” diyerek tasavvufa olan vukûfiyetini ifade etmiştir.²² Tehânevî, bâtinî hastalıklara karşı muhakkak kâmil bir şeyhin tâ'lîmine ihtiyaç olduğunu vurgulamakla birlikte sadece şeklî bâat ile gerçek anlamda mürîd olunamayacağını da altını çizmiştir. Bu konuda kendi dönemindeki bazı mürîdlere eleştiride bulunan Tehânevî, mürşidin tâ'lîminden ziyade şekli bâata önem verildiğini, hâlbuki tasavvufa intisâb etmedeki gayenin tâ'lîm olduğunu, yani şekilselcilikten ziyade işin rûhuna önem verilmesi gerektiğini söyleyerek gerçek biatin ne olduğunu açıklamıştır.²³

Geride çeşitli hacimlerde eserler bırakan Tehânevî, Zahid Kevserî (öl. 1952), Abdulfettah Ebu Ğudde (öl. 1997) ve Ebu'l-Hasan Ali en-Nedvî (öl. 1999) gibi âlimler tarafından övgüyle anılmıştır.²⁴ Dini ilimlerde neredeyse bütün dallarda eser veren Tehânevî, tasavvuf alanında risâlelerle birlikte tespit edebildiğimiz kadarıyla kırka yakın eser bırakmıştır.²⁵

Tehânevî geride büyük bir kütüphane ve önemli öğrenciler bırakarak 1943 senesinde vefat etmiştir. Cenaze namazı kız kardeşinin oğlu Şeyh Zafer Ahmed

¹⁹ Abdülhayy b. Fahriddîn b. Abdilalî el-Hasanî, *Nüzheti'l-Havâtır ve Behcetü'l-Mesâmi ve'n-Nevâzır* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1999), 1/8, 57; Ğulâm Muhammed, *Hayât-i Eşref*, 62; Rahmetullah en-Nedvî, *Eşref Ali Tahânevî, Hekîmü'l-Ümme ve Şeyhu Meşâyihî'l-Asri fi'l-Hind*, 74; Şâh Muînuddîn el-Hâşimî- Cüneyd Ahmed el-Hâşimî, “Eşref Ali (Tahânevî) Tânevî'nin Reformist Düşüncesinde Tasavvuf”, çev. Yakup Yüksel- Muhammet Ali Tekin, *Namık Kemâl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 3/18 (2017), 2.

²⁰ Ömer Tay, *Muînüddîn-i Çiştî ve Çiştîyye Tarîkatı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora, 2021).

²¹ Abdülhayy Ârifî, “et-Tehânevî ve Meşrebuhu fi's-Sülûk ve't-Tasavvuf”, *Mecelletü'l-Hasen* 1/Tehânevî Özel Sayısı (1987), 464.

²² en-Nedvî, *Kur'ân ve Sünnetin Işığında Tasavvuf ve Hayat*, 173.

²³ Eşref Ali Tehânevî, *Bevâdirü'n-Nevâdir [Risâletü'l-Katâif Minel-Latâif]* (Lahor: İdâretü'l-İslâmiyye, 1985), 585.

²⁴ İklim Rıza, *Eşref Ali et-Tehânevî ve Cuhûduhu fi't-Tarâbüti Beyne'l-Hadisi ve't-Tasavvufi Hilâle Kitâbihi Hakikatu't-Tarikati mine's-Sünneti'l-Anikah*, 54.

²⁵ Ğulâm Muhammed, *Hayât-i Eşref*, 107; Khamıdov, *Eşref Ali Tehânevî'nin Hayatı, Hadis İlmindeki Eserleri ve Görüşleri*, 45.

Osmanî (öl.1974) tarafından kıldırılmış ve yıllarca irşâd faaliyetlerini yürüttüğü İmdâdiyye Hankâhu hazîresine defnedilmiştir.²⁶

3. TEHÂNEVÎ'NİN RİSÂLETÜ'L-KETÂİF MİNEL-LETÂİF ADLI RİSÂLESİNE GÖRE LATİFELELER

Tehânevî'nin *Risâletü'l-ketâif minel-letâif* adlı risâlesi tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf gibi konuları içeren *Bevâdirü'n-nevâdir* adlı eserin içerisinde yer almaktadır. Urduca kaleme alınan söz konusu bu risâle, otuz sayfadan oluşmaktadır. Tehânevî, hamd ve salât kısmından sonra hicrî 11 Ramazan 1349 senesinde geleneksel tıp ile uğraşan bir hekîm tarafından kendisine gönderilen bir mektupta letâif-i sitte (altı latife) hakkında bilgi istemesinden yola çıkarak bu risâleyi yazdığını belirtmiştir.²⁷ Tehânevî söz konusu risâlesinde latifeler hakkında tabip, mütekellim, filozof ve sûfilerin görüşlerini değerlendirerek konuyu ele almıştır.

3.1. Tabip ve Mütekellimlerin Ruha Yaklaşım Biçimleri

Tehânevî, sûfilerin letâif ile ilgili görüşlerine değinmeden önce tabip ve mütekellimlerin letâif ile ilgili görüşlerini zikrederek risâleye başlamıştır. Öncelikle Tehânevî, insanın basit bir varlık olmadığını, aksine onun zihnen ve hâricen mürekkep olduğunu belirtmiştir. Ancak insanoğlunun cüzlerinin tümünün maddeden oluşup oluşmadığı hakkında ihtilaf olduğunu, zira tabip ve mütekellimlerin, insanın bütün cüzlerinin maddeden mürekkep olduğunu ileri sürdüklerini, sûfi ve hükemânın ise insanın bütün cüzlerinin maddî olmadığı yönünde fikir beyan ettiklerini aktarmıştır. Tehânevî, rûhun tıp ilmi alanına girmemesi nedeniyle tabiplerin ruhtan hiç söz etmediklerini, ancak bu durumun onların ruhu kabul etmedikleri şeklinde anlaşılmasını gerektiğini ifade etmiştir.²⁸ Ayrıca o, tabiplerin insanın ceset ve buhardan mürekkep olduğu görüşünü benimsediklerini, sadece cesedin kesif, buharın ise latif bir madde olması arasında bir fark gözettiklerini aktarmıştır. Bunun yanı sıra mütekellimler de tabipler gibi ruh dâhil insanın bütün cüzlerinin maddî olduğunu iddia etmişlerdir. Sadece mütekellimler nezdinde ruhların tekevün ve hudûsü,

²⁶ Rahmetullah en-Nedvî, *Eşref Ali Tahânevî, Hekîmü'l-Ümme ve Şeyhu Meşâyihî'l-Asri fi'l-Hind*, 76; İklim Rıza, *Eşref Ali et-Tehânevî ve Cuhûduhu fi't-Tarâbüti Beyne'l-Hadisi ve't-Tasavvufi Hilâle Kitabihî Hakikatü't-Tarikati mine's-Sünneti'l-Anikah*, 28.

²⁷ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 560.

²⁸ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 560.

bedenlerin hudûsundan önce gelmektedir; çünkü onlara göre âlemde karar kılan ruhun kendisi olduğu için ruhlar bedenden ayrılrsa da kalıcıdır. Fakat bu konuda tabipler, mütekelimlerin aksini düşünmektedirler. Onlar, ruhların tekevvününün bedenlerin tekevvününden sonra olduğunu, bedenlerin yok olmasıyla ruhların da yok olacağını savunmuşlardır.²⁹

3.2. Sûfî ve Filozofların Ruha Yaklaşım Biçimleri

Müellif, mütekelim ve tabiplerin ruh hakkındaki görüşlerini aktardıktan sonra sûfî ve hükemânın görüşlerini aktarmıştır. Bu iki grubun da insanın mürekkep olduğunu savunduklarını, ancak bunların mütekelim ve tabiplerden insanın bütün cüzlerinin maddî olmadığını savunmaları noktasında ayrıldığını ifade etmiştir. Fakat bu gruplar da kendi aralarında farklı görüşlere sahiptirler. Zira hükemâ sadece nefis-i nâtıkanın maddî olmadığını söyleyerek sûfîlerden ayrılmıştır. Hükemânın bu yaklaşımının nedeni ise nefis dışında başka şeylerin maddî olmadığına dair ellerinde herhangi bir delil bulunmamasıdır. Sûfîler ise, maddî olmayan cüzlerin müteaddit ve hem zât hem de zaman açısından hâdis olduklarını savunmuşlardır.³⁰

3.3. Hükemâ ve Kelâmcıların Letâif ile İlgili Yaklaşımlarına

Eleştirisi

Tehânevî, hükemânın sadece nefis-i nâtıkayı gayr-ı maddî kabul etmelerinin yanlış olduğunu, zira bir şeyi bilmemenin onun yok olduğu anlamına gelmeyeceğini belirtmiştir. Nitekim İmâm-ı Rabbânî'nin tasnif ettiği gibi, insanın beşi maddî diğer beşi de gayr-ı maddî olmak üzere toplam on unsûrdan meydana geldiğini aktarmıştır.³¹ Maddî olanlar anâsır-ı erbaa (toprak, su, hava, ateş) ve nefisten ibarettir. Gayr-ı maddî olanlar ise; kalp, rûh, sır, hafî ve ahfâ'dan meydana gelmekte olup bunlara letâif-i hamse ismi verilmiştir. Tehânevî, Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî (öl. 1176/1762) gibi bazı sûfîlerin bunlara nefsi de ilave ederek letâif-i sitte dediklerine dikkat çekmiştir.³² Aslında sûfîlerin, maddî olduğu halde nefsi letâife katmalarının tağlîbî³³ yoldan olduğunu, yoksa hakikatte nefsin gayr-ı maddî kapsamına girmediğini belirtmiştir. Bu düşüncüyü

²⁹ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 561.

³⁰ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 561.

³¹ İmâm-ı Rabbânî, *el-Mektûbât*, 153, (Mektup: 34).

³² Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî, *Eltâfî'l-kuds fi letâifi'n-nefs* (İran: Kütüphâne-i şûrâyi milli, ts.), 9.

³³ İsmail Durmuş, "Tağlîb" (İstanbul: Diyanet İslâm Ansiklopedisi, 2010), 39/372-374.

örneklerle destekleyen müellif, kamereyn (ay-güneş) Ömereyn (Ebu bekir-Ömer) gibi lafızların tağlîbî yoldan söylendiğini, yoksa hakikatte bunların aynı şeyler olmadığını söylemiştir. Bunun yanı sıra nefsin letâiften kabul edilmesini madde üzerinden değerlendiren Tehânevî, maddenin iki anlam taşıdığını ifade etmiştir. Bunlardan birincisi, insan bedeni gibi maddenin bir cüzden ibaret olmasıdır. İkincisi ise bir şeyin maddeye hulûl etmesidir. Nitekim nefis bu ikinci mânâ kapsamına girmektedir. Zira kötülüğe çağırma bakımından nefis bedenin tümünde etkilidir ve bu yüzden maddî sayılmaktadır. Letâifin sayısını da değerlendiren Tehânevî, İmâm-ı Rabbânî gibi sûfîlerin nefsi dışında bırakarak letâifi beş kabul ettiğini, diğer bazı sûfî büyüklerinin ise nefsi de letâife dâhil ederek altıya çıkardıklarını aktarmıştır. Burada her ne kadar İmâm-ı Rabbânî ve diğer sûfîler arasında zâhiren bir çelişki var gibi gözükse de işin hakikatinde çelişki yoktur.³⁴ Çünkü İmâm-ı Rabbânî, letâifi hakiki anlamında, diğer sûfîler ise tağlîbî anlamında kullanmışlardır.³⁵

Müellif, sûfîleri esas alarak letâifi tasnif ettikten sonra bu defa letâifin sıfatı olan tecerrüdü değerlendirmiştir. Bilindiği üzere yer kaplamak maddeye has olan bir şeydir. Tecerrüd (soyutluk) ise tahayyüz ve temekküne (yer kaplamak) zıttır. Bu yüzden Tehânevî, gayr-ı maddî ve mücerred oldukları bilinen letâif-i hamsenin, "*Bir şey, levazımı ile sabittir*" kaidesine binâen, onlar için 'adem-i tahayyüz/temekkün (mekan kaplamamak) sıfatlarının da sabit olduğunun bilinmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ancak bu gibi özelliklerinden dolayı bunların kıdem sıfatına haiz oldukları yanlına düşülmemesi icap ettiğini, zira bunların hâdis olduklarının bilinmesi gerektiğini vurgulamıştır.³⁶

Tehânevî, sûfîlerin letâif ile ilgili görüşlerini aktardıktan sonra kelamcılarının görüşlerini ele almış ve onların letâifi kabul etmediğini ifade etmiştir. Sûfîlerden yana görüş belirten ve kelam âlimlerinin görüşünü çürütmeye çalışan Tehânevî, akli delillerle bunların mümteni olduğu anlaşılınca kadar kelamcılarının bu yaklaşımlarının letâifin olmadığını göstermediğini belirtmiştir. Ayrıca sûfîlerin bahsettikleri letâifin ispatının da iptalinin de ne vâcib-i bizzât (varlığı kendinden olan) ne de vâcib-i bi'l-gayr (varlığı kendinden olmayıp başkasına muhtaç olan) olmadığını, sadece bütün bunların mümkünü'l-vücûd (varlığı da yokluğu da eşit derecede olan) olduğunun mükâşefe yoluyla sabit olduğunu ifade etmiştir. Fakat kelamcılarının mükâşefeyi kabul etmemeleri nedeniyle bunları delilsiz inkâr etmeye kalkıştıklarına dikkat çekmiştir. Ayrıca bazı mütekel-

³⁴ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 562.

³⁵ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 563.

³⁶ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 563.

limlerin letâifin yokluğuna dair getirdikleri delillerin de çok zayıf kaldığını vurgulamıştır. Kelam âlimlerinin letâifin olmadığını ispat etmek için ileri sürdükleri delil ise şöyledir: “Tecerrüd sıfatı, Allah’ın en hâs sıfatıdır. Şayet bu sıfatı başkalarına da yani letâife de nisbet edersek o zaman iştirak lazım gelir. Hak’a hâssiyyet ortadan kalkar. Çünkü hâssiyyet, Hak’ta var başkasında yoktur, demektir.” Ancak müellife göre burada çelişki vardır. Zira tecerrüdün Allah’ın en hâs sıfatlarından olduğunu kabul ettiğimiz takdirde bu, başkalarında tecerrüdün olmaması anlamına gelir. Hâlbuki işin aslı böyle değildir; çünkü letâifte de tecerrüd sıfatı bulunmaktadır. Ayrıca Tehânevî, tecerrüd sıfatı Allah’ın en hâs sıfatı olarak kabul edilirse o zaman burada müstahîl (imkânsız) bir devirin meydana geleceğini söylemiştir. Zira o, Bârî Teâlâ’nın en hâs sıfatının tecerrüd olmadığını, aksine O’nun en hâs sıfatının vücûb bi’z-zât olduğunu savunmuştur. Bunun yanı sıra ehl-i İslâm ve filozofların ittifakı ile Allah’ın kıdem bi’z-zât olduğunu ve ehli İslâm açısından kıdem bizzaman’ın, vücûb bi’z-zât ile müteradif olduğunu beyan etmiştir. Böylece ona göre, Bârî Teâlâ’ya hâs olan sıfatın “tecerrüd” değil “vücûb bi’z-zât” olduğu ispatlanmıştır.³⁷

3.4. Letâif ve ‘Arş Münâsebeti

Tehânevî; tecerrüdün, tahayyüz ve temekküne zıt olduğunu belirttikten sonra bazı sûfilerin letâifin arşın üzerinde olduğunu söylediklerini aktarmıştır. Arş, bir mekân olduğuna göre letâifin, tahayyüz ve temekkün vasıflarını barındırması gerektiğini, fakat letâifte, tecerrüd sıfatı olduğu için burada bir çelişki meydana geldiğini ifade etmiştir. Tehânevî, sûfilerin arş ile ilgili şüphe uyandıran bu sözlerine şöyle açıklık getirmiştir: “Öncelikle sûfilerin bu sözünün, salt ıstılahî bir tabir olduğunu bilmek gerekir. Çünkü arş mekânların müntehasıdır. Zira ehl-i İslâm’ın icmâna göre arşın ötesinde herhangi bir mekân ve taraf yoktur. Aynı şekilde hükemâ da arşa, felekü’l-eflâk (göğün en son katı) ve yönleri sınırlayan der. Tabii ki İslâm âlimleri ile hükemâ arasındaki fark, İslâm âlimleri arşı ve tüm felekleri hâdis kabul ederken, hükemâ ise arşı kadim kabul eder. Sûfiler, *fevka’l-‘arş*/arşın üzerinde sözü ile letâifin mekândan hariç olduğunu kastederler. Bu yüzden letâifin gayr-ı mütahayyüz ve gayr-ı mütemekkin olduğunu savunurlar. Yani “favk” sözcüğüyle mekânların haricinde demek isterler. Yoksa bilinen anlamıyla istikrar veya yer edinmek anlamında değildir.” Ayrıca, “*Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir*” (Tâ hâ, 20/5) âyeti ile sûfilerin sözlerini temellendirmeye çalışan Tehânevî, bu âyetin de bu bağlamda değerlendirilip zâhire hamledilmemesi gerektiğini, çünkü İslâm âlimlerinin arş ile ilgili görüşlerinin bu konuda net olduğunu aktarmıştır.

³⁷ Tehânevî, *Risâletü’l-Katâif*, 563.

Zira onların ittifakı ile arş hâdis, Rahman ise kadimdir. Ayrıca bilinen anlamıyla, yani istikrar ve yer edinmek manasında istivâ kullanılırsa hâşâ Rahman'ın da hâdis olması gerekir. O zaman Bârî Teâlâ'nın hudûsu havâdislerin yeri olan arş ile irtibatlandırılmış olacaktır ki bu imkânsızdır. Neticede Tehânevî, letâifi tasavvur etmek için arşı tasavvura gerek olmadığını, çünkü letâif arşın üstündedir, demekle onlar üzerinde yer edinmiş, şeklinde anlaşılmasını gerektiğini ifade etmiştir.³⁸

3.5. Letâifin Fiilleri

Tehânevî, söz konusu risâlesinde sûfîlerin; letâifi, müteaddit, mücerred ve gayr-ı mütemekkin kabul ettiklerini, ayrıca onu hem zât hem de zaman açısından hâdis olarak değerlendirdiklerini belirtmiştir. Aynı zamanda o, yukarıda bahsettiği tüm bilgilerin bir ön hazırlık mâhiyetinde olduğunu, zira sûfîlerin asıl maksatlarının letâifin hakikatinden değil, e'âlinden bahsetmek olduğunu, yani hangi fiillerin kişiyi Allah'a yaklaştırdığı, hangilerinin de O'ndan uzaklaştırdığı konusu üzerinde durduklarını belirtmiştir.³⁹

Tehânevî, risâlesinde letâifin genel bir değerlendirmesini yaptıktan sonra sırasıyla e'âl-i letâifi ele alıp izah etmiştir. Öncelikle nefis konusunu inceleyen Tehânevî, sûfîlerin nefsin fiilini farklı tanımladıklarını, ancak neticede aynı noktada birleştiklerini belirtmiştir. Zira bazıları nefsin asıl fiilinin kalıcı bir gaflet bırakmak olduğunu söylerken diğerleri ise "nefsin fiili şehvettir" demiştir. Ayrıca burada "küllî müşekkik"⁴⁰ kaidesi geçerli olduğu için nefsin fertten ferde azgınlığı ve zaâfiyeti farklılık göstermektedir. Bunun yanı sıra, gaflet ve şehvet nefisten ayrılmaz iki parçadır ve her ikisi de birbiriyle ilintilidir. Çünkü gafletten şehvet, şehvetten de gaflet meydana gelir. Kısacası nefsin tüm fiilleri şehvet ve gafletten ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden bazı sûfîler birinci kısmı, diğerleri ise ikinci kısmı alıp tanımlamışlardır. Nefsin bu fiillerini ıslâh ve terbiye etmek için ise mücâhede ve taate ihtiyaç vardır, yani riyâzât ve takvâ sayesinde şehvet ve gaflet azaltılmalıdır. Ayrıca sûfîler nefsin şehvet ve gafletini azaltmaya 'sükûn' demişlerdir ve bunu da üç kategoride değerlendirmişlerdir:

³⁸ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 563.

³⁹ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 564.

⁴⁰ Mantık ilminde, bir lafzın, tanımı ve niteliğinde farklılık bulunan varlıkları değişik derecelerde ifade etmesi anlamındadır. Muhammed A'la b. Ali Tehânevî, *Kitâbu Keşşâf-ı Istı-lâhâtü'l-Fünûn*, (Beyrut: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1996), 1, 781.

<i>Kategori</i>	<i>Mertebe</i>
Sükûn-i kâmil ve tam	Nefs-i Mutmainne
Sükûn-i gayri kâmil ve gayri tam	Nefs-i Levvâme
‘Adem sükûn	Nefs-i Emmâre

Birinci derecede olanlara nefis-i mutmainne, ikinci derecedekilere nefis-i levvâme, üçüncü derecede olanlara ise nefis-i emmâre adı verilmiştir. Zira gerçek anlamda nefis itaat ettiği on mutmainne, şayet bazen mütâ (itaat eden) bazen de mütâ’ (itaat edilen) olursa levvâme denilmiştir. Nefis, bu derecede kötü fiiller işleyerek pişmanlık duyup kendini levm ettiğinden bu ismi almıştır. Eğer nefis hep mücadelede galip ve mütâ’ ise ona emmâre denilmiş, sürekli günah ve çirkinliği yol göstermesi nedeniyle de bu adı almıştır. Nefs-i mutmainnenin hayır işlerinde mukâvemet gösterip bunlara karşı çıkmadığına dikkat çekmiştir.⁴¹ Ancak insanın derecesi ne kadar yükselse de nefis-i mutmainnenin dahi vesvese ve havâtıra devam ettiğini belirtmiş ve bununla ilgili şöyle bir örnek aktarmıştır: “İyi bir koşu atı bazen şahlanabilir, ancak binici ona işaret verdiği gibi hemen sakinleşir. Nefs-i mutmainne de aynı şekilde vesvese ve havâtır ile mukâvemet gösterebilir. Lakin sâlikin bir işareti ile bu mukâvemetinden vazgeçip sanki hiç olmamış gibi sakinleşir.” Bu hâle de “Sükûn-i tam” diyen Tehânevî, nefis-i mutmainnenin tavrını net bir şekilde ortaya koymuştur.⁴²

Tehânevî, nefsin fiillerini zikrettikten sonra diğer beş letâifin fiillerine de değinmiştir. Ona göre letâifin fiillerinden maksat, teveccüh ve tasavvurdur. Çünkü fiiler teveccüh ve tasavvurda müşterektir. Tehânevî, letâifin fiillerini tasavvur etmedeki hakikatin, Zât-i Bârî’nin zihni ve zikri tasavvurunu müfred-tek yapmak olduğunu ifade etmiştir. Çünkü lafzetullah ile zikretmek için mahmûl ya da habere gerek yoktur; yani “*Allahü kadirun, Allahu alimün, Allahu hakimün*” demeden sadece kalp ve Allah lafzı ile zikretmek caizdir. Kalp ile zikirde mahmûl olmadan zikir çekmek caiz olduğu gibi zikri lisanîde de sadece lafzetullah ile zikretmek âlimlerin ittifakı ile caizdir. Tehânevî “Burada ne sıkıntı olabilir ki? Çünkü dil ile yapılan zikrin hakikati, kalp ile yapılan zikri dile

⁴¹ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 564.

⁴² Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 564.

dökmektir. Eğer anlatılan, *maḥkiyyu 'anḥ* (bahsedilen) ile mutabık ise ne mahzuru olabilir?" sözleriyle bunun hiçbir sakıncası olmadığını ifade etmiştir.⁴³

Tehânevî, letâif-i hamsenin fiillerinden maksadın tasavvur etmek olduğunu ve daha kolay anlaşılması için temsili beş dereceye ayrıldığını belirtmiştir:

1. Kişi, sevgilisi mevcut ve hazır olmadığı halde onu yâd eder.
2. Kişinin sevgilisi karşısında bulunur ancak uzaktadır. Tam fark edemediği için onu tasavvur eder.
3. Kişinin sevgilisi yakınında bulunur, onu o şekilde tasavvur eder.
4. Kişinin sevgilisi karşısındadır. Ancak aşırı sevgi ve aşktan dolayı ondan bîhaberdir.
5. Kişinin sevgiliye olan aşk ve muhabbeti öyle bir dereceye ulaşmıştır ki habersiz olduğundan da bîhaberdir.

Tehânevî, bu beş dereceden dördüncü ve beşinci derecenin tasavvurunu, uyuklama ve derin uykuda olanın haline benzetmiştir. Dördüncü derece tamamen uyuklama hali gibi olduğundan aslında kişi uyuklama hali içinde olduğundan haberdardır, fakat etrafta neler olup bittiğini de tam olarak anlayamamaktadır. Beşinci derece ise derin uykuda olanın haline benzemektedir. Zira bu derecedeki kişi derin uykuda olduğunun da farkında değildir, yani bilmediğinin bile farkında olmadığından her şeyden habersizdir.⁴⁴

Müellif, yukarıda zikrettiği bu beş derecenin tasavvuftaki karşılıklarını sırasıyla şöyle aktarmıştır: Birinci derecenin ismi zikirdir. Çünkü sâlik bu aşamada sadece hatırlamaktadır. İkinci derece huzurdur. Zira tasavvur edilen ve görünen karşısında hazırdır. Üçüncü derece mükâşefedir. Çünkü görünen gayet yakın ve tam anlamıyla ile inkişâf etmiştir. Dördüncü derece şuhûd ve müşâhededir. Zira ıstılâhen şuhûd ve müşâhededeki huzûr daha tam ve mükemmeldir. Bu derecede hazır bulunan bir sâlik ileri bir aşamaya gelmiştir ve bu sayede kendinden geçip âdeta tutuşmaya başlamıştır. Ayrıca mahviyetin ileri seviyeye ulaşmasından dolayı bu aşamaya fenâ da denilmiştir. Beşinci derecenin ismi muâyenedir. Zira ıstılâhtaki muâyene, huzûr bakımından ıstılâhî şuhûdтан daha ziyadedir. Çünkü bu mertebede sâlik bilmediğinden de bîhaberdir ve bu yüzden buna fenâü'l-fenâ denilmiştir.⁴⁵

⁴³ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 565.

⁴⁴ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 565.

⁴⁵ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 566.

Tehânevî, bu şekilde temsili bir yolla her beş derecenin tasavvurunu zikrettikten sonra bu mertebelerin hangi latîfenin fiiline karşılık geldiğini açıklamıştır:

<i>Mertebeler</i>	<i>Letâif</i>
Kalp	Zikir
Rûh	Huzûr
Sır	Mükâşefe
Hafî	Şühüd-müşâhede, fenâ
Ahfâ	Muâyene, fenâü'l-fenâ

Tehânevî, bazı sûfi büyüklerinin özel bir şekilde zikre yoğunlaşmalarından dolayı letâif-i hamseden ayrı ayrı fiillerin sadır olduğunu, bazılarının ise kalp zikrine yoğunlaşmaları nedeniyle bu mertebelerin sadece kalpte meydana geldiğini savunduklarını beyan etmiştir. Ancak bu şekilde bir sıralama yapmak zarûrî değildir. Yani bu fiil bu latîfenin şu fiil şu latîfenindir, demeye gerek yoktur. Zira bu zâtlar letâifin mâhiyetine geniş bir şekilde yönelmeye gerek duymamışlardır. Nitekim hadîs-i şerifte de sadece kalbe işaret edilmiştir. Ayrıca Tehânevî, bu latîfeler ile meşgul olanların hepsinin birbiri ile irtibatlı olduğunu, öyle ki sadece kalp ile zikrin bile diğer letâife âsâr ve ef'âl açısından siyaret ettiğini belirtmiştir. Ona göre letâif birbirine yansıyan aynalar gibidir. Örneğin; güneşe tutulan aynanın karşısına ikinci bir ayna bırakıldığında güneş ışınları ona da yansiyacaktır.⁴⁶ Tabii ki bu yansıma bilâ vasıta değildir, belki güneşe tutulan diğer ayna sayesinde olacaktır, fakat bu şekilde üçüncü dördüncü hatta pek çok sayıda yansıma elde edilebilir. Aynı şekilde kalple zikir yapmak ile de bu latîfelerdeki âsâr ve etkileri görmek mümkündür. Tehânevî, latîfeler arasında bulunan bu sıkı irtibat nedeniyle sûfîlerin ihtilafa düştüklerini belirtmiştir. Nitekim bazıları ittihadın hakiki, teğayürün ise itibarî olduğunu, yani öz itibariyle bir farklılık bulunmadığını söylemişlerdir.⁴⁷ Bu görüşte olanların: “Bir şahsın âlim, hafız, kâri, şair ve kâtip gibi birçok farklı sıfatı olabilir. Farklı zamanlarda farklı lakaplarla zikredilebilir. Her ne kadar sıfat ve

⁴⁶ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 566.

⁴⁷ İbnü'l-Arabî'ye (öl. 638/1240) göre, letâif-i hamse adı verilen nefis, kalp, ruh, akıl ve sırdan oluşan bu beş latîfenin her biri tek bir varlıktır. Ancak terakkileri sebebiyle değişik şekil aldıkça ayrı ayrı değerlendirilir ve farklı isimler alırlar. Çelik, “Tasavvuf Terminolojisinde Letâif-i Ruhaniyye”, 87.

avarızı müteaddit olsa da odak yeri yani şahıs birdir" şeklindeki bir örnekle latîfelerin öz itibarıyla bir olduklarını ifade ettiklerini belirtmiştir.⁴⁸

Çam kozalağı ve latîfe olan kalp meselesine de değinen Tehânevî, Sûfilerin çam kozalağı şeklinde (et parçası) olan kalbin başka, latîfe olan kalbin başka bir şey olduğunu söylediklerini aktarmıştır. Fakat kozalak şeklinde olan kalp zâhirî cesedin bir parçası olmakla birlikte latîfe olan kalple de irtibatlıdır. Zira hükemânın nefs-i nâtıkânın mücerred olup bedeninin bir parçası olmadığını, ancak tasarruf ve tedbîr açısından beden ile irtibatlı olduğunu söylemeleri gibi latîfe olan kalp de âsâr ve envârından feyiz almaktadır. Tehânevî, kalp dışında kalan diğer dört letâifin de ceset ile farklı makamlarla irtibatları bulunduğunu, zira zâkirin, letâif ile zikir yapmaya başlamasıyla letâiflerin farklı makamlara teveccüh ettiğini göreceğine dikkat çeker. Nitekim latîfe-i kalp ile zikre başlanıldığında kozalak şeklinde olan kalbe de teveccüh edildiğini söyleyen Tehânevî'ye göre teveccühün yolları farklıdır ve onun detayına girmeye gerek yoktur. Çünkü bunlardan maksat, tamamen amele yoğunlaşmaktır ve bu latîfeleri anlamak ancak pratik yolla mümkündür. Tehânevî'ye göre "*Şunu iyi bilin ki, insan vücudunda küçük bir et parçası vardır. Eğer bu et parçası iyi olursa, bütün vücut iyi olur; bozulursa, bütün vücut bozulur. İşte bu et parçası kalbdır*"⁴⁹ mealindeki hâdiste her ne kadar Hz. Peygamber'in bahsettiği kalp çam kozalağı olan kalp olsa da kalbin latîfe olan kalp ile ittisal ve irtibatı sabittir.⁵⁰

3.6. Letâifin Yerleri ve Renkleri

İslam'da ruh, nefs, kalp ve akıl gibi kavramlar son derece önemlidir. Zaten vahye muhatap olan insanı insan yapan da onu diğer canlılardan üstün kılan da bu vasıflardır. Bunun için insanı eğitmek üzere yola çıkan tasavvufî hareketler bu kavramları ele almış ve bunların üzerinde hassasiyetle durmuşlardır. Nitekim tasavvuftaki zikir dersleri "letâif-i hamse" denilen cevherler üzerinde tatbik edilmiştir. Dolayısıyla her bir lâtifeye mutasavvıflar tarafından belli bir yer tayin edilmiştir. Bütün bunlardan gaye, ruhu olgunlaştırıp kemale erdirmek ve vâsıl-ı ilallah olmaktır. Letâif konusu tam anlamıyla İmam Rabbânî tarafından sistemleştirilmiştir. Onun halifelerinden Mir Muhammed Nu'man'a (öl. 1060/ 1650) göre bu beş latîfeden her biri için insan vücudunda bir yer tak-

⁴⁸ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 567.

⁴⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Camiu's-Sahih* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), İmân 39; Müslim, *Camiu's-Sahih* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), Mûsâkât 107, 108.

⁵⁰ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 567.

dir edilmiştir. Latîfelerin vücuttaki yerleri bazı kaynaklarda ufak farklılıklar gösterse de aşağı yukarı hepsi aynıdır.⁵¹

Tehânevî, letâifin makam ve yerlerini şu şekilde izah etmiştir: “Nefsin yeri göbeğin altıdır. İnsan bedenindeki nefse tahsis edilen yer daha ziyade şehvet yeridir. Çünkü orası midenin ferc ile bağlantısının olduğu yerdir. Tabii ki ikisi de şer ve kötülüklerin merkezidir. Aslında nefsin bütün bedenle irtibatı olduğunu söyleyebiliriz. Ancak göbek altına tahsis edilmesi şer ve kötülüklerin daha ziyade mide ve ferc ile bağlantısı olduğundandır. Bunu, “iki karanlık denizin birleşmesi gibi”⁵² şeklinde örneklendirebiliriz. İkinci latîfe olan kalbin yeri, sol göğsün iki parmak altında çam kozalağı şeklinde bulunan et parçasını mahal edinen, yani maddî kalbin derûnunda hissiyatın merkezini teşkil eden manevi latîfedir. Rûhun yeri, kalbin tam simetriği olan sağ göğsün iki parmak altındadır. Bu yüzden bu iki latîfeyi zikreden kişi zikri, dü darbî (iki vuruş) şeklinde zikreder. Dü-darbî zikri; lafzâtüllah ile çekilir. Birinci darb, latîfe-i ruha, ikincisi latîfe-i kalbe vurmak şeklinde yapılır. Sırrın yeri göğsün ortası, hafninin yeri iki kaşın arasındır. Ahfâ'nın yeri ise ümmü'd-dimağdır. Ümmü'd-dimağ; dimağda bir noktadır. Bu nokta ise zihnin merkezi kabul edilir.”⁵³

Sûfiler lâtîfelerin bedende bulunduğu yerler ve nurlarının rengi konusunda farklı mülâhazalar öne sürmüşler, bunların yerlerinin tespit ve tayininde mistik tecrübelerden yararlanmışlardır. Bu bağlamda bazı sûfilerin letâifler için renkler beyan ettiğini, kişi bu letâif ile zikretmeye başladığında bu renklerin meydana çıktığını belirten Tehânevî, letâifin mücerred olduğunu, mücerred olanların tahayyüz ve temekkünden uzak olduklarını, bu yüzden de mütemekkin olmayanların renksiz olduğunu ifade etmiştir. Çünkü renk cismin levazımıdır. Cisim olmayanın rengi de yoktur. Tehânevî, “O zaman letâifin rengi nasıl olabilir?” şeklinde akla gelebilecek soruya şöyle cevap vermiştir: “Elbette letâifin rengi yoktur. Belki bu renkler tecelli-i misâlin renkleridir. Çünkü muhakkik sûfilerin oraya dönme imkânı yoktur, o eşyalar tarafına iltifat edilemez zira arada perde vardır.”

Ancak bazı sûfiler “Renklere iltifat etmek havâtırı defeder” demişlerdir. Tehânevî, aslında bunların tasavvur etmeye yardımcı sebepler olduğunu, zira tecelli-i misâlin, keyfiyeti olmayan mücerret şeyler olduğunu ifade etmiştir. Hatta ona göre Hakk Teâlâ'nın durumu da böyledir. Çünkü rüyada rü'yetüllahın gerçekleştiği ile ilgili binlerce vâkıât mevcuttur. Hâlbuki bu

⁵¹ Dunay, *Manevî Eğitim Yöntemi Olarak Letâif-i Hamse*, 47.

⁵² Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 567.

⁵³ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 568.

âlemde görünen her şeyin cisim olması zaruridir. O zaman rüyada gerçekleşen rü'yetin, tecelli-i misâle hamledilmesi gerekir, çünkü bazı insanlar Allah'ı has şekliyle görmüşlerdir. Oysa Allah'ın mislini, yani aynısını görmek mümtenedir. Zira "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur" (eş-Şûrâ 42/11) buyrulmaktadır. Ancak Allah hakkında isbat-ı misâl mümtenedir değildir. Nitekim "Göklerde ve yerde en yüce ve eşsiz sıfatlar O'nundur" (er-Rûm 30/27) ve "O'nun nurunun temsili şudur: Duvarı bir hücre; içinde bir kandil, kandil de bir cam fânûs içinde" (en-Nûr 24/35) ayetleri mevcuttur. Tehânevî, misl ve misâlin müteradif olduklarını, yani şiğaları farklı ama mânâlarının bir olduğunu belirtmiştir. Bunu detaylandırmaya çalışan Tehânevî, Hakk Teâlâ'nın ne misli ne de misâli yoktur, anlamının şu manaya geldiğini aktarmıştır: 'O'nun misli yoktur' demek, yani nev'de Hakk Teâlâ'nın mutlak ortağı yoktur. 'Onun misâli yoktur'un anlamı ise şudur: O'nun vasıflarının müşâreketi mümkündür, ancak "külli müşekkik" kaidesine binâen O'nun vasıfları daha fazla ve mükemmel, mahlûkta ise daha az ve zayıftır.⁵⁴ Örneğin; işitme ve görme hem Hakk'a hem de mahlûka nisbet edilen vasıflardır. Ancak nisbet edilen bu vasıflarda Vâcib-i Teâlâ daha güçlü kul-ise daha zayıftır. Diğer vasıflardaki müşâreket de bunun gibidir. Bu yüzden kelâm ehli Yüce Allah için; "hiçbir şeye benzemez" derken, müfessirler; "biri diğerinin yerine geçecek şekilde mümâsil veya müşâbihi yoktur" demişlerdir."⁵⁵

Tehânevî, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için; "Allah Âdem'i kendi sûreti üzere yarattı."⁵⁶ hadîsini zikretmiştir. Ona göre buradaki sûret, misâl anlamındadır. Yani Allah Âdem'i kendi misâli üzere yarattı, demektir. Tehânevî, işitme ve görme sıfatlarının mümkün ve vâcib'in ortak özellikleri olduğunu, zira bu özelliklerde mümkünün de vâcib'e benzediğini ifade etmiştir. Bu yüzden Hz. Peygamber bu vasıfların fonksiyonlarını kaybetmelerine neden olabileceğinden yüze vurmayı yasaklamıştır. Bu bahsedilen vasıflar yüzdeki tüm vasıfların esası mahiyetinde olduğundan insan yüzündeki âzâlara özel ihtimam gösterilmiştir. Yoksa Allah'ın kendi suretinde yaratmasından maksat şekil değildir. Şayet şekil kastedilmiş olsaydı o zaman had ve hudut, yani Allah için sınırlama söz konusu olacak, hatta o zaman sûrette dahi sıkıntı meydana gelecektir.⁵⁷ Ayrıca Tehânevî, bu hadîs hakkında âlimlerin farklı cevaplar verdiğini belirtmiştir. Bazıları "beytullah" lafzında olduğu gibi hadîsteki izâfenin teşrif için kullanıldığını söylemiştir. Yani Allah Âdem'i ona uygun gördüğü güzel bir

⁵⁴ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 568.

⁵⁵ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 569.

⁵⁶ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2001), 2, 323.

⁵⁷ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 569.

sûrette yaratmıştır. Bir kısmı da sûretten maksadın sıfat olduğunu, yani Allah'ın Âdem'i kendi sıfatı üzere yaratması manasında kullanıldığını nakletmiştir. Ona göre sûfîlerin, Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanın, sözü de buna hamledilebilir. Ayrıca Tehânevî, tecelli-i misâlin hakikatini şöyle özetlemiştir: "Misâl sahibine müşâbih bir şey ortaya çıktığında miktarınca zî'misâl (benzetilen) tasavvur edilir. Ayrıca misâl ile zî'misâl arasında bütün vecihleri ile benzemesine de gerek yoktur. Örneğin, Zeyd aslan gibidir. Buradaki teşbihten maksad sadece cesaret vasfında aslana benzemektedir. Tabii ki bu cesarete "külli müşekkik" kaidesi geçerlidir. Çünkü aslanın cesareti Zeyd'in cesaretinden daha fazladır. Aynı şekilde Bârî Teâlâ'nın şeklini gören kişi içinde bu söylenebilir. Çünkü misâl hadistir, zî'misâl ise kadimdir. Ayrıca Tecelli-i misâlin bazı vasıfları itibaridir, kıdem ve hudûs açısından değerlendirilmemelidir."⁵⁸ Neticede o, letâif için keşf olunan renklerin bizzât letâifin renkleri olmadığını, belki tecelli-i misâlin renkleri olduğunu ve bunlara mecazen letâifin rengi denildiğini söylemiştir. Letâifin renkleri aşağıdaki tablodaki gibidir:

<i>Letâif</i>	<i>Renk</i>
Nefs	Sarı
Kalp	Kırmızı
Rûh	Beyaz
Sır	Yeşil
Hafî	Mavi
Ahfâ	Siyah

Tehânevî'nin bazı sûfîlerin letâifi tağayürü itibari derken diğer bazılarının ise buna hakiki dediklerini aktarmıştı. Bu ihtilaf hükemâ ile mütekellimlerin havâss-ı hamsenin inkâr ve isbatı hakkındaki ihtilafına benzemektedir. Nitekim kelimciler havâsları inkâr edip bunları e'âl-i kalbe bağlarlar ve kalbin idrâki için birer âlet olduklarını savunurlar, ancak hükemâ bunların hepsinin ayrı ayrı sabit olduğunu söylemektedir. Sûfîlerin ise letâiften maksadları zikir çekmektir ve onlar letâifin tarafına tafsîli bir şekilde teveccüh etmenin insan fikrine teşevvüş ve hâlel getireceğini savunmaktadır. Çünkü bir latîfe zikredildikten sonra ikinci latîfeye geçilecektir ve bu sırada birinci latîfe ya tamamen unutulacaktır ya da ikisi ile birlikte zikre devam edilecektir. Fakat ikisi ile bir-

⁵⁸ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 569.

likte zikre devam edildiği takdirde maksada hâlele gelecektir.⁵⁹ Aynı şekilde bazı sûfiler bir letâife daha fazla iltifat etmek gerektiğini söylerken bir kısmı da birincisine odaklanmak gerektiğini söylemektedir. Aslında tüm bunların ic-tihâdi birer ihtilaf olduğunu belirten Tehânevî, hiçbirinin ayıplanmaması gerektiğini, neticede hepsinin ic-tihâd ettiğini vurgulamıştır.⁶⁰

3.7. Letâif Zikri

Tehânevî'ye göre letâif zikri iki şeyden mürekkeptir. Birincisi zikir, ikincisi şüğldir. Ancak; *"bütünün cüz ile isimlendirilmesi"* kaidesine binâen sûfilerin ıstılâhında tümüne zikir denilmektedir. Tehânevî: "Onların literatüründeki zikirden maksad; şeriatta mezkûr, me'sûr, menkul, memurun bih ve maksud olan zikirdir. Şüğlden maksad ise, zikrin yapılma şeklidir. Sanki şüğl, zikir için sûrî bir sebeptir. Yani falan yer falan latîfenin zikir mahallidir, şeklinde tasav-vur edilmesidir. Dil, zikir yaptığında o yer de zikir yapar, gibi. Örneğin, kalp latîfesi ile zikredildiğinde kozalak şeklinde olan kalbin de zikrettiğini tasav-vur etmektedir. Özetle letâif ile zikir yapıldığında şüğl de yapılmış olur. Yani letâifin mahalline bağlı olan yerin de dil ile aynı zikri yaptığını tasav-vur etmektedir" demiştir. Ona göre tasavvuftaki tüm aşgalin hakikatı hayâlîdir. Ancak şüglü te'yid ve takviye edip başarıya ulaştırabilmek için bazı fiilleri yapmak gerekmektedir. Örneğin, zikir kelimelerini söylerken nefesi yukarı çekip sonra zihine ulaştığını hayal edip orada nefesi tutmak gerekir. Yani ümmü'd-dimağda nefesin tutulduğunu tasav-vur etmek icap eder. Çünkü nefesi tutmak, havâtırın defi ve matlubun tarafına teveccühün daha da güçlenmesi için tecrübe ile sabittir. Tehânevî, bu durumun ister dil ile ister kalp ile zikir yapılsın fark etmediğini, zira kalbî zikrin lafızlarının hayâlî olduğunu belirtmiştir. Tehânevî'ye göre kalbî zikrin istinbatı "Hz. Peygamber her zaman Allah'ı zikrederdi"⁶¹ hadisinden yapılmıştır. Hadîsteki "her zaman" ifâdesi hakiki yani zâhirî anlamına hamle-dilirse cimâ ve abdesti bozmak gibi tüm vakitleri kapsamaktadır. Hâlbuki bu vakitlerde dil ile zikretmek su-i edeptir ve Peygamberimizin uygulamalarına terstir. Zira Hz. Peygamber abdestini bozduktan sonra selama cevap vermiştir. Namaz esnasında halis zikir için yapılan zikirlerin dahi namazı fasid ettiğini vurgulayan Tehânevî hadîste geçen zikirden maksadın mutlak olduğunu, yani ister kalp ister dil ile olsun herhangi bir fark olmadığını belirtir. Ayrıca hadîsteki "her zaman" ifâdesi örfî veya izâfî alınırsa "çoğu zaman" anlamına da gelmektedir. Bunun yanı sıra ona göre bu hadîs, kalbî zikir için kat-i delil-

⁵⁹ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 571.

⁶⁰ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 572.

⁶¹ Müslim, *Camîu's-Sahih*, Hayz, 117.

dir, demek yanlıştır. Buna ancak ihtimal dâhilindedir, denilebilir. Zira ihtimale mâni bir şey yoktur.⁶² Aslında iyi düşünülduğünde kalbî zikir, lisanî zikrin aslıdır; çünkü kalbî zikir kelâm-ı nefsi, dil ile zikir ise kelâm-ı lâfzîdir.

Tehânevî, şeriata birçok konuda kalbî zikri esas aldığını, zira ümmetin ittifakı ile dilsizin imanı için dil ile ikrârın zarûri olmadığını belirtir. Sadece imanın şartlarını kat-i ve kâmil bir şekilde hayal edip tasdik etmenin yeterli olması gibi bunların aksinin düşünmesinin de şeriata göre küfür olduğunu ifade eden Tehânevî, zikre ve fikre yoğunlaşanların letâifin yerlerinin farklı olduğunu göreceklarını ve bunların etkilerini hissetmeye başlayacaklarını söylemiştir. Çünkü zikre devam edildiği takdirde kendine has bazı hayali lafızlar da hissedilecektir. Ancak bazılarının bu lafızları hayali değildir. Aksine letâifin mahalinde hakikaten bu lafızlar mevcuttur ve Kur'ânda yer alan "Her şey O'nu hamd ile tespih eder" (el-İsrâ 17/44) âyetindeki "her şey" ifâdesine letâifin mahalinde de girmektedir. Nitekim tesbihât da lafızlardan meydana gelmektedir.⁶³

Tehânevî'ye göre, "Zikir ve fikir ile meşgul olmaya devam edildiği takdirde üç merteye vardır: 1. Letâif mahallinin hareketleri, 2. Letâif mahalinde lafızları duymak, 3. Letâif mahallinin renkleri. Bütün bunların etkileri son derece yoğunlaştıktan sonra meydana gelir. Elbette bunların gerçekleşmesi velâyet ve makbûliyete delil değildir. Çünkü bunlar sevgilinin sûretine benzer. Zira aşık zihninde sevgilinin sûretini aşırı derecede hayal edebilir ancak bu, sevgilinin onu kabul ettiği anlamına gelmez. Bunlar sadece zikrin sirayeti için mahz işarettirlerdir. Zikir ve şügl ile meşgul olmanın amacı gafleti azaltıp vaktinin çoğunu teyakkuz ve cemâl ile kemâl sıfatlarını müşâhede etmek içindir. Bunlar takviye amaçlı yapılan şeylerdir. Zira tabiat gereği bazı vakitlerde vesveseler hücum eder. Bu yüzden bunları defetmek, sükûn ve itminan bulmak için kâmil mürşid, mürîde bu letâifile zikir yapmayı uygun görür.⁶⁴ Örneğin namaza odaklanmak için yemeği yiyip daha sonra namaza durmak gerekir. Burada bizzât yemek maksad değildir. Belki namaza odaklanmaya vesile olduğu içindir. Ancak namazdaki itminanı yakalamaya vesile olduğundan o da ecir ve sevap sayılır. Zira ibadetlerin mukaddimesi de hasenattan sayılır. Tabii ki burada niyet esastır. Çünkü bazen gayri müslim ve delilerden de bu tür renk ve başka şeylerde inkişaf eder. Nitekim bazen günahkâr ve fitratı keşfe uygun

⁶² Tehânevî, *Bevâdirü'n-Nevâdir* [*Risâletü'l-Katâif Minel-Latâif*], 574.

⁶³ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 575.

⁶⁴ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 577.

olan insanlardan hayallerini bir merkezde topladıklarında onlardan da keşf sadır olur."⁶⁵

Sâlikin bütün âzâları ile zikir yapmaya başlayıp tasavvur etmesine zikr-i sultânî denilmektedir. Zira Tehânevî, zikr-i sultânînin damarlardaki hareketlerin hissedilmesi ve kuş sesi gibi seslerin işitilmesine denildiğini belirtmiştir. Bununla ilgili Hâfız-ı Şîrâzî'nin (öl. 792/1390 [?]) şöyle dediğini aktarmıştır:

کس ندانست که منزلگه یار کجاست این قدر هست که بانگ جرسی می‌آید

Kimse yârın menzilgâhının nerede olduğunu bilmiyor.

Sadece şu kadarı biliniyor ki o taraftan çan sesi geliyor.

Tehânevî, bazı insanların zikr-i sultânînin etki ve belirtilerinin melekût âleminde inkişaf ettiğine inandıklarını, ancak bunun doğru olmadığını belirtmiştir. Zira her ne kadar zikre odaklanmadan bazen melekût âleminde inkişaf etseler de genellikle bunun etkileri nâsût âleminde inkişaf etmektedir.⁶⁶ Ayrıca zikr-i sultânî esnasında âzâlara tafsili değil icmâlî bir şekilde teveccüh etmek gerekmektedir. Bunun yanı sıra zikr-i sultânî sırasında odaklanmaya yardımcı olduğundan nefesi tutmakta sakınca yoktur, ancak bunu, herkesin kendi gücü nisbetinde yapması gerekmektedir. Ancak zikir esnasında nefesi tutmak zorunlu değildir. Zira birçok sûfî büyüğü nefesi tutma işini terk etmiştir. Nefesini tutanlar ise "Gözlerini secde mahallinden ayırma." (Yani kıyam esnasında nazarını secde ettiğin yere odaklan.) hadîsinden hareketle bunu yapmaktadırlar. Hz. Peygamber'in bu sözü dikkati toplamak, kalbin itminanı ve odaklanmayı arttırmak için buyurduğu söylenmiştir. Ancak bu hadîsin kesin bunun için istidlal edildiğini söylemek doğru değildir. Çünkü hadîsin tazim ve edebe riâyet için söylenmiş olması da ihtimal dâhilindedir. Zira "İhtimal varsa istidlal ibtaldır." kaidesine binâen bunun söylenebileceğini aktaran Tehânevî, zannî işlerde ihtimalin yeterli olduğunu, çünkü icthâdın râcih olanı içerdiğini ifade etmiştir. Sûfîlerin ihtimal dâhilinde olan bu işi uygun görmeleri de şeriata ters bir durumun olmadığını göstermektedir. Zira fıkıh müctehidlerinin sarih olmayan naslarda bazı ihtimaller dâhilinde fikirleri zevklerine göre zâhirî konularda zannî hükümleri istinbat etmeleri gibi sûfîler de bâtınî konularda zannî hükümleri istihraç etmişlerdir. Nitekim fakihler zâhirî konularda müctehid ol-

⁶⁵ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 578.

⁶⁶ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 578.

dukları gibi sûfiler de tasavvuf ilminde bâtinî hükümlerde müctehidlerdir.⁶⁷ Sûfiler için tüm bu konular birer araçtır. Nitekim peygamberlerin gönderiliş sebepleri cüzi meseleleri beyan etmek değil, mutluluk yolunu ve ahiret kurtuluşunu beyan ve izhar etmektir. Sûfilerin tâ'lîmdeki amaçları da "insanlar, o delidir diyene kadar Allah'ı zikretmektir" ve aynı zamanda letâif ve zikr-i sultânîden maksadları, zakirin gönül ve zihninde Allah'ı zikretme melekesini yerleştirmek ve müstahkem hale getirmektir. Sûfilerin zikre devam etmekteki amaçları çoğu zaman gafletten uzak durup zikir ile meşgul olmaktır. Zira 'biri bir şeye devam ediyor' denildiğinde vaktinin çoğunu onunla geçiriyor demektir. Örneğin, Zeyd'in 'ben sürekli beş vakit namaz kılıyorum' demesi günlük bu namazları kılıyor anlamını taşımaktadır. Dolayısıyla zikre devam ediyor olmak, kişinin vaktinin çoğunu zikirle geçirerek çoğu zaman gaflete düşmekten kurtulması demektir.⁶⁸ Yoksa tüm vakti zikir ile geçirmek imkânsızdır. Zira hayatın idamesi için uyku ve başka şeyler de gereklidir. Bu yüzden bazı sûfiler tasavvufun maksadını izah ederken şöyle demişlerdir: "Kesret-i zikr, devam-i itaat", yani çok zikir ve devamlı itaat etmek. Tehânevî, burada şöyle bir sorunun akla gelebileceğini söyler: "Madem sürekli zikir yapmak imkânsız, o zaman itaat etmek de imkânsız olmalıdır." Cevabı yine kendisi şöyle vermektedir: "Taata ile zikri kıyas etmek doğru değildir. Çünkü zikirde fiili yapmak zaruri iken taatte ise fiili yapmak olduğu gibi terk etmek ve nefsi engellemekle mümkündür. Zira masiyeti terk dahi taat sayılır."⁶⁹

4. SONUÇ

Eşref Ali et-Tehânevî, araştırmamızın konusu olan risâlesinde sûfilerin letâif ile ilgili görüşlerine değinmeden önce mütekkelimîn ve filozofların letâif ile ilgili görüşlerini zikrederek risâleye başlamıştır. Tüm bilim dalları, insanın basit bir varlık olmadığını, onun zihnen ve hâricen mürekkep olduğunu kabul etmektedir. Ancak tabipler ve mütekkelimîn, insanın bütün bu cüzlerinin maddeden mürekkep olduğunu söylerken sûfi ve hükemâ bütün cüzlerinin maddî olmadığını fikrini savunmuştur. Ayrıca hükemâ sadece nefs-i nâtıkanın maddî olmadığını savunurken sûfiler, maddî olmayan cüzlerin müteaddit olduğunu ve maddî olmayanların hem zât hem de zaman açısından hâdis olduklarını savunarak hükemâdan ayrılmışlardır. Bu konuda sûfilerden yana tavır alan

⁶⁷ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 579.

⁶⁸ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 580.

⁶⁹ Tehânevî, *Risâletü'l-Katâif*, 581.

müellif, hükemânın sadece nefs-i nâtıkayı gayr-ı maddî kabul etmelerinin yanlış olduğunu, zira bir şeyi bilmemenin onun yok olduğu anlamına gelmediğini söylemiştir.

Bazı sûfîlerin 'letâif arşın üzerindedir' sözüne de değinen Tehânevî, onların bu sözünün salt ıstılahî bir tabir olduğuna dikkat çekmiştir. Zira onların, "favke'l-arş" ile 'bütün mekânların üstünde' yani 'mekândan hariç' demek istediklerini belirtmiştir. Nitekim sûfîlerin, arş'ın gayr-ı mütahayyiz ve gayr-ı mütemekkin olduğunu savunmaları da bunu göstermektedir. Çünkü "favk" sözcüğünü bilinen anlamıyla istikrar veya yer edinmek anlamında değil, 'mekânların haricinde' anlamında ele almışlardır.

Letâifin varlığı konusunda mütekelimîne karşıt bir fikir beyân eden Tehânevî, akli delillerle mümteni olduğu ortaya çıkmayana kadar letâifin yok sayılmayacaklarını belirtmiştir. O, her ne kadar letâifin ispatı ve iptali ne Vâcib-i bizzât ne de Vâcib-i bilgayr olmasa da bütün bunların mümkünü'l-vücûd olmalarının mükâşefe yoluyla sabit olduğunu söyleyerek sûfîlerden yana düşüncesini belirtmiştir. Dolayısıyla mütekelimînin mükâşefeyi delilsiz inkâr etmeye kalkışmaları veya letâifin yokluğuna dair delil getirmeleri yetersiz kalmıştır.

Tehânevî, risâlesinde letâifin genel bir değerlendirmesini yaptıktan sonra ef'âl-i letâifi ele almıştır. Birinci sırada nefsi ele alarak emmâre, levvâme ve mutmainne şeklinde nefsin üç kategorisine değinen Tehânevî, nefs-i mutmainnenin hayır işlerinde hiç mukâvemet göstermediğini, ancak insanın derecesi ne kadar yükselse de nefs-i mutmainnede vesvese ve havâtırın devam edeceğini söylemiştir. Ancak nefs-i mutmainne her ne kadar vesvese ve havâtır ile mukâvemet gösterse de sâlikin bir işareti ile bu mukâvemetinden vazgeçecek ve sanki bunlar hiç olmamış gibi sakinleşecektir.

Tehânevî'ye göre her ne kadar çam kozalağı şeklinde olan kalp başka, latîfe olan kalp başka bir şey olsa da neticede birbirleriyle irtibatlıdır. Zira çam kozalağı şeklinde olan kalp latîfe olan kalbin âsâr ve envârından feyiz alırken kalp dışında kalan diğer dört letâif de ceset ile farklı makamlarla irtibatlıdır. Sonuç olarak Tehânevî, diğer İslâmî ilimlere hâkim olmakla birlikte ilmî yaşamında sûfîlerin metodunu benimsemiştir.

5. KAYNAKÇA

Ârifî, Abdulhay. "et-Tehânevî ve Meşrebuhu fi's-Sülûk ve't-Tasavvuf". Mecelletü'l-Hasen 1/Tehânevî Özel Sayısı (1987), 464.

- Azamî, Ebü'l-Hasan. Hazret-i Tehânevî kî Pesendîde Vâkiât. Lahor: Urdûbâzâr, 1989.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. el-Camiu's-Sahih. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. Kitâbu't-Ta'rifât. Beyrût: Daru'l Kütübü'l-İlmiyye, 1983.
- Çelik, İsa. "Tasavvuf Terminolojisinde Letâif-i Ruhaniyye". Marife 2 (2009), 83-116.
- Dunay, Mahmut. Manevî Eğitim Yöntemi Olarak Letâif-İ Hamse. Bayburt: Bayburt, Yüksek Lisans, 2019.
- Durmuş, İsmail. "Tağlib". 39/372-374. İstanbul: Diyanet İslâm Ansiklopedisi, 2010.
- Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2001.
- Ğulâm Muhammed. Hayât-i Eşref. Karâçî: Mektebetü-Tehânevî, 1963.
- Hasanî, Abdülhayy b. Fahriddîn b. Abdilâlî el-. Nüzhetü'l-Havâtır ve Behcetü'l-Mesâmi ve'n-Nevâzir. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1999.
- Hâşimî, Şâh Muînuddîn el- - Hâşimî, Cüneyd Ahmed el-. "Eşref Ali (Tehânevî) Tânevî'nin Reformist Düşüncesinde Tasavvuf". çev. Yakup Yüksel - Muhammed Ali Tekin. Namık Kemâl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 3/18 (2017).
- İklim Rıza, Muhammed. Eşref Ali et-Tehânevî ve Cuhûduhu fî't- Tarâbüti Beyne'l-Hadisi ve't-Tasavvufi Hilâle Kitabihi Hakikatü't- Tarîkati mine's-Sünneti'l-'Anikah. Malezya: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans, 2011.
- İmam-ı Rabbânî, Ahmed b. Abdülahad el-Fârûkî es-Serhendî. el-Mektûbât. İstanbul: Yenişafak, 2006.
- Kâşânî, Abdürrezzak. Tasavvuf Sözlüğü. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayınları, 2004.
- Khamıdov, Odil. Eşref Ali Tehânevî'nin Hayatı, Hadis İlmindeki Eserleri ve Görüşleri. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019.
- Meczûb, Azîz el-Hasen el-. Eşrefü's-Sevânih. Mültan: İdâre-i Te'lifât-i Eşrefiyye, 1985.
- Müslim. Camiu's-Sahih. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Nedvî, Abdulbari en-. Kur'ân ve Sünnetin Işığında Tasavvuf ve Hayat. çev. Mustafa Ateş. İstanbul: İrfan Yayınları, 1996.
- Özcan, Azmi. "Dâru'l-ulûm". 8/553-555. İstanbul: Diyanet İslâm Ansiklopedisi, 1993.
- Özveren, Aysun. "Tasavvuf ve Hint Mistisizminde Letâif ve Çakralar". Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2019.
- Rahmetullah en-Nedvî. Eşref Ali Tehânevî, Hakîmü'l-Ümme ve Şeyhu Meşâyihi'l-Asri fi'l-Hind. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2006.
- Sıdîkî, Reyhânâ Ziya. Mevlânâ eşref ali et-tehânevî kî tefsir beyânü'l-kur'ân kâ üsûl. Aligarh: Aligarh Üniversitesi, Doktora, 1982.

- Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî. *Eltâfû'l-kuds fi letâifi'n-nefs*. İran: Kütüphâne-i şûrâyi milli, ts.
- Şahnevâzî, Dîn Muhammed. *Tercüme-u Talik-i Cild-i Yekem Kilîd-i Mesnevî*. Tahran: Dânişgâh-i Peyâmnûr, Yüksek Lisans, 2019.
- Tay, Ömer. *Muînüddîn-i Çiştî ve Çiştîyye Tarîkatı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora, 2021.
- Tehânevî, Eşref Ali. *Bevâdirü'n-Nevâdir [Risâletü'l-Katâif Minel-Latâif]*. Lahor: İdâretü'l-İslâmiyye, 1985.
- Tehânevî, Eşref Ali. *Dünyada ve Ahirette Amellerin Karşılığı*. çev. Hayri Demirci. İstanbul: Seha Neşriyat, 1989.
- Tehânevî, Eşref Ali. *el-İslâmu ve'l-'Aklâniyye*. çev. Halil Nûr Alem. Hindistan: Dârü-lulûm-i Diyûbend, 2011.
- Tehânevî, Muhammed A'la b. Ali. *Kitâbu Keşşâf-ı Istlâhâtü'l-Fünûn*, Beyrut: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1996.
- Türer, Osman. "Latife". 27/110. İstanbul: DİA, 2003.
- Zafer Ahmed Osmanî. *İ'lâu's-Sünen. Kerâteşî: İdaretü'l Kur'ân ve-l Ulûmü-l İslâmiyye*, 1922.